

Tussen balkanisme en oriëntalisme: Emants over Bosnië en Herzegovina

JELICA NOVAKOVIĆ-LOPUŠINA

University of Belgrade, Serbia

Filologjsche Faculteit Belgrado
Filološki fakultet Nederlandistika (kabinet 513)
Studentski trg 3, 11000 Beograd, Srbija
jelica.novakovic@gmail.com

Title

Abstract. This article is an analysis of a travel journal written by the well-known Dutch novelist Marcellus Emants who, although strongly inspired by Naturalism, displayed a preference for romantic oriental images. Being solidly informed about the economic, political, multi-confessional and multi-ethnic reality of Bosnia and Herzegovina at the beginning of the twentieth century, he noted observations that would become typical for a future Balkan discourse in the Netherlands. Nevertheless, his attention was primarily drawn by the muslim society because it allowed him to indulge in romantic visions of an oriental paradise lost.

Keywords: imagology, orientalism, the Balkans, muslims, identity

1. Tussen balkanisme en oriëntalisme: Emants over Bosnië en Herzegovina

Binnen het oriëntalistische discours staat de Balkan bekend als het grensgebied tussen Oost en West en dientengevolge gebrandmerkt door beide entiteiten. Sinds de opsplitsing van het Romeinse Rijk is de Balkan namelijk het toneel geweest van hevige machtsstrijd, aanvankelijk tussen de christelijke machtscentra Rome en Constantinopel, later tussen het islamitische Ottomaanse Rijk en het christelijke Europa. Afwisselend veroverd en heroverd op de vijand, was deze periferie tevens

de poort, de brug¹ tot de Ander die, hoe zeer men hem ook vreesde, vooral ook intrigeerde (1999: 37). Vanaf de 15de eeuw tonen Westeuropese reisberichten over de Balkan dan ook een onverholen belangstelling voor wat men ‘oosters’ pleegt te noemen en wat, zoals Edward Saïd in zijn studie *Het Oriëntalisme* benadrukte, in grote mate een constructie was van de westerling zelf en een afspiegeling van zijn eigen verlangens.²

Toen Marcellus Emants, Nederlands “meest consequente naturalist” (Anbeek 1993: 539), in de zomer van 1901 Bosnië en Herzegovina bezocht, was hij een ervaren en belezen³ wereldreiziger met een duidelijk geformuleerde optiek:

Als eenvoudig toerist trok ik naar het noorden, gelijk ik naar het zuiden gereisd ben; uitspanning, genoeg was mijn doel, maar dat genoeg moest bestaan in het opdoen van vele indrukken, in het zien, in het overdenken, zoo mogelijk in het begrijpen. Geen wonder dus, dat slechts één dunne draad de volgende schetsen tot een geheel zal verbinden, te weten dezelfde subjectiviteit, die nu hier dan ginds, nu op historisch, dan op wetenschappelijk terrein, nu van kunst, dan van volksaard indrukken opvangt en mededeelt. (1877: 4)

De indrukken die hij van de “allerschilderachtigste” (Emants 1984: 6). Zuidoostelijke uithoek van de Donaumonarchie had opgevangen, deelde hij in een als feuilleton gepubliceerd reisverslag mee. Zijn keuze voor een minder voor de hand liggend reisdoel – zeker voor iemand die dol was op Zwitserland – had met zijn “oprechte en diepgaande belangstelling voor andere kulturen”⁴ te maken maar ook met de, op dat moment, relatieve politieke stabiliteit op de Balkan. Meer dan twee decennia Oostenrijkse politieke en economische aanwezigheid hadden immers voor orde, stabiliteit en een enorme verbetering van de infrastructuur gezorgd en daarmee de voorwaarden geschapen voor modern toerisme.

Toch was het voor een alerte waarnemer duidelijk dat het een fragiele stabiliteit betrof die door een haast koloniaal heersende overheid gehandhaafd werd. De term balkanisering zou weliswaar pas een decennium later uitgevonden worden, maar de historische en etnische eigenheid van het gebied deed Emants terecht opmerken dat het niet alleen een mooi maar vooral een belangrijk gebied betrof, belangrijk gezien zijn explosieve potentieel: “Het landje is mooi; maar (tot) nog toe

¹ Naast ‘brug’ gebruikt Todorova ook nog de term ‘kruispunt’ (1999: 37).

² Tot hetzelfde inzicht komt ook Jezernik in zijn studie *The Balkans in the Gaze of Western Travellers* (2003).

³ Emants was bevriend met Frits Simt Kleine die in datzelfde jaar bezig was met de vertaling van *De Balkankeizerin* van de Montenegrijnse vorst Nikola I Petrović (zie: Novaković-Lopušina 1999: 186).

⁴ Nop Maas in zijn inleiding tot de integrale uitgave van Emants reisverslag gepubliceerd onder de titel *In Bosnië en Herzegovina* (1984: 7).

vind ik, dat de natuurschoonheid achter staat bij de belangrijkheid. Karinthië bijvoorbeeld vind ik veel mooier; maar minder interessant" (1984: 6).

'Belangrijk' en 'interessant' slaan hier vooral op de politieke situatie. De annexatie van Bosnië en Herzegovina betekende namelijk een brutale uitbreiding van de Oostenrijkse machtssfeer in het Zuidoosten ⁵ die op den duur niet zonder gevolgen zou blijven.

Emants' 47 pagina's tellende reisverslag, gepubliceerd als feuilleton in *Het vaderland* van december ⁶ 1901, geeft inzicht in zowel geografische, toeristische als politieke aspecten van de Balkan maar onthult vooral ook Emants fascinatie voor een romantische vertolking van de Oriënt. De harde werkelijkheid van de Balkan wordt in zijn relaas uiteindelijk verbloemd door terminologische simplificatie en een sterk dichotomische perceptie.

1.1 Terminologische simplificatie

Naamkeuze vertelt vaak meer over de naamgever dan over de naamdrager. Wie bijvoorbeeld voor het Nederlands de term Hollands gebruikt, zoals dat in meerdere talen gebruikelijk is, die perkt het perspectief en de connotatie van het begrip in.

Simplificatie en inconsequentie in het benoemen van talen en van etnische of religieuze groeperingen zijn kenmerkend voor auteurs van oudere reisberichten over de Balkan. Zo gold de benaming Turk niet alleen voor etnische Turken maar ook voor alle moslims in Europees Turkije. Een Griek was mutadis mutandis elke Grieks-, Servisch-, Bulgaars-, Roemeens-orthodoxe ⁷ onderdaan van het Turkse Rijk ongeacht zijn etnische afkomst.

Hoewel Emants op de hoogte lijkt van de ingewikkelde verhoudingen in Bosnië en Herzegovina kiest ook hij voor simplificatie door de moslimbevolking haast uitsluitend als Turken aan te duiden: "Ook destijds huisden Turk, Kristen, Jood hier betrekkelijk vreedzaam naast elkander [. . .]" (1984: 22). Vier eeuwen oriëntalistische beeldvorming geven de term 'Turk' namelijk een veel grotere informatieve waarde dan de etnisch correctere maar minder associatieve benaming 'mohammedaanse Bosniër.' Deze term wordt door Emants dan ook maar één enkele keer gehanteerd: "Zich voegen in het veranderde leven, zich aanpassen aan

⁵ In de Oostersche kwestie speelden ook nog de belangen van Rusland, Engeland en Frankrijk een belangrijke rol. Deze mogendheden speelden de Balkan-volkeren tegen elkaar uit om hun eigen invloed te handhaven of uit te breiden. Het voornaamste doel van Oostenrijk was om het westwaartse oprukken van Rusland tegen te houden (zie Von Daehne van Varick, 1869; Colenbrander, 1915; Todorova 1999: 68).

⁶ Het betreft de uitgaven van 10, 11, 12, 14, 15/16, 17, 19 en 20 december.

⁷ Aangezien de meeste nationale kerken binnen de orthodoxie autocefaal zijn, heeft de term 'Grieks-orthodox' alleen betrekking op orthodoxe Grieken.

de nieuwe toestanden kunnen van de Mohammedaanse Bosniërs slechts weinigen" (1984: 16).

De overige Bosnische godsdienstige groeperingen worden door Emants zonder nadere plaatsbepaling als Katholieken, Grieken resp. Orthodoxen resp. Grieks-Orthodoxen en Joden resp. Israëlieten vermeld. De verwijzing naar de etnische wortels van orthodoxe Bosniërs komt maar één enkele keer terloops voor. Daaruit valt echter niet op te maken dat de Servische kerk autocefaal is binnen de orthodoxie. Evenmin dat ook Serviërs autochtone inwoners van Bosnië zijn. "Daar tussenin verkoopt de Orthodoxe zijn Serviese heiligen en de Katholiek portretten van de paus" (1984: 24).

De hang naar versmelting van godsdienst en nationaliteit bij de moslimbevolking wordt door Emants correct opgemerkt en vermeld,⁸ maar door zelf beïnvloed te raken door deze terminologische éénwording van geopolitiek, godsdienst en etniciteit bevestigt hij de indruk dat de overige groeperingen minder thuis horen in Bosnië.⁹ Dit geldt overigens ook voor het adjectief 'Bosnies' dat in Emants gebruik vooral slaat op mohammedaans Bosnisch: "Bosniese moskee," "bosniese bijgeloof" (Emants 1984: 10, 48). Dat Emants de term Bosniër soms echter ook simpelweg gebruikt omwille van zijn exotisme en vaagheid mag uit het volgende citaat spreken: "Smerige, nagenoeg ongeplaveide steegjes spinnewebben tussen die huisjes door en over die vuile straatjes krioelen Turken, Bosniërs en Zigeuners in hun eigenaardige kostumen" (1984: 6).

De tegenwoordig onder mohammedaanse Bosniërs¹⁰ geprefereerde zelfbepaling als Bosniakken resp. Bosniaks (*Bošnjak, bošnjački*), een benaming die sinds de Ottomaanse overheersing parallel bestaat met die van Bosniërs (*Bosanac, bosanski*) waarmee het gedeeltelijk synoniem is, komt bij Emants niet voor.¹¹

⁸ "[...] die godsdienst – voor hen tevens nationaliteit [...]" (1984: 16).

⁹ Dat men nog steeds op zoek is naar een (simplistische) oplossing voor de ingewikkelde etnisch-religieuze situatie in Bosnië spreekt uit de recente uitspraak van de Duitse ambassadeur in Bosnië en Hercegovina, Z.E. Michael Schmunk. Voor het Bosnische dagblad *Večernji list* van 16.8.2007 liet hij zich uit over de noodzaak om in Bosnië één unificerende natie te creëren (zie <www.novosti.ba/index.php?id=4316>).

¹⁰ Maar ook onder moslims in Servië, Kroatië, Macedonië, Slovenië, Montenegro.

¹¹ Hoewel beide namen naar hetzelfde geografische begrip verwijzen, heeft de term *Bošnjak* een andere politieke connotatie. Daarmee wordt te kennen gegeven dat men een autochtoon Bosnisch-islamitische identiteit aanhangt die los is komen te staan van haar Slavische (Servische of Kroatische) oorsprong. In de Tito-tijd kreeg deze Bosnische bevolkingsgroep de naam *Muslimani* toegewezen, met een hoofdletter, om aan te duiden dat ze tot natie waren uitgeroepen op basis van hun geloof. Deze opwaardering gold echter niet voor moslims in andere deelstaten van Joegoslavië. Vandaar dat ze zich daar nu ook liever als *Bošnjaci* declareren.

Wat de volkstaal betreft die in Bosnië door alle groeperingen wordt gebezigd, kiest Emants voor de term 'Kroaties' hoewel hij katholieke Bosniërs op geen enkele plaats als Kroaten aanduidt: "Dat het tans, vier eeuwen later, voor goed uit is met de Turkse heerschappij zal wel niemand betwijfelen behalve misschien de een of andere oude Muzelman, die na '78¹² zeker uitgeweken zou zijn, als hij maar geen Kroaties had gesproken, dat in Turkije niet verstaan wordt"; "Wat deze twee beweerden verstonen we niet, daar ze Kroaties spraken" (1984: 16, 32). De keuze voor deze optie zal zeer waarschijnlijk door de Oostenrijkse invalshoek beïnvloed zijn geweest, aangezien Kroatië al eeuwen deel uitmaakte van het Habsburgse invloedsgedebied.

2. Balkanismen¹³

Ook al wordt de Balkan door vele auteurs eenvoudigweg als een variant van de Oriënt afgedaan, toch kunnen we al uit de voorafgaande terminologische problematiek concluderen dat er sprake is van een specifiek Balkan-discours.

2.1 Amroede en primitivisme

Bij Emants komen we ook andere elementen tegen die als eigenaardigheden van het gebied naar voren worden geschoven. Wat typisch oriëntalistische, weelderige fantasieën¹⁴ in de weg staat is in de eerste plaats de armoedigheid van het dagelijkse bestaan: "Voor menige reislustige wil Bosnië nog altoos zeggen: ongerief, ongedierte, onveiligheid"; "Voor deze hutjes zaten lelike oude vrouwen te babbelen en blaften nijdig grote vastgebonden honden. Wij hielden dat rommeltje voor een Zigeunerkamp; maar de soldaat zei: neen, zo leeft hier het volk" (1984: 12, 46).

Het is overigens niet de enige keer dat Emants zigeuners noemt in een ondubbelzinnige context van armoede, smerigheid en primitivisme. Ook in andere reisliteratuur is dit een vaak voorkomend clichébeeld van de Balkan.¹⁵ Maar, waar anderen juist aangetrokken worden door gebrek aan beschaving (zie Reitsma 1938:

¹² Op het Congres van Berlijn (1878) dwong Otto von Bismarck zijn visie van een oplossing voor de zog. Oosterse kwestie op: Turkije, sterk verzwakt door de Russisch-Turkse oorlog, moest een aantal van zijn Europese gebieden afstaan. Oostenrijk-Hongarije kreeg toezicht op Bosnië en de Herzegovina.

¹³ Deze term, geconstrueerd naar analogie van de muzikale term 'talismen,' ebruik ik voor de afzonderlijke clichébeelden uit het Balkan-discours.

¹⁴ Ook Todorova benadrukt het gebrek aan weelde als kenmerk van het Westerse Balkan-beeld (1999: 33).

¹⁵ Zie Reitsma (1938) en Rutten (1937).

131), betekent het bij Emants kennelijk een afwijking van zijn oriëntalistisch verwachtingspatroon en staat de fascinatie in de weg. Vandaar dat hij niet meer dan enkele, terloopse opmerkingen wijdt aan deze minder verlokkelijke realiteit van Bosnië en Herzegovina.

2.2 Culturele dubbelzinnigheid

Behalve door armoede en primitivisme wordt de Balkan in de Westerse optiek gekenmerkt door culturele dubbelzinnigheid die zich doorgaans uit als botsing van culturen (Todorova 1999: 39). De confrontatie wordt bij Emants vooral gezien als de teloorgang van de oriëntaalse gelatenheid ten gunste van “moderne bedrijvigheid door Oostenrijk met kracht van wapenen Bosnië binnengevoerd” (1984: 13). Het voordeel van die Westerse bedrijvigheid is dan weer wel dat er moderne hotelletjes zijn met nette kamers, “goed eten, ja zelfs een Wener bediening door gerokte kellner en bieraandragende piccolo” (1984: 13).

Dezelfde ambivalentie ten opzichte van vooruitgang en toerisme kenmerkt ook de volgende passage: “De mielietaire spoor met zijn soldaten-kondukteurs brengt dagelijks de westerse handelsreizigers, de industriële ondernemers, de nieuwsgierige toeristen aan, die het beetje oosters leven hier achtergebleven komen plunderen, uitbuiten, besnuffelen [...]”; “[...] van die Turkse bazar is nog genoeg over, om Jaijce ook van binnen interessant te maken voor de toerist” (1984: 11, 15)”

Is Emants eigen houding ambivalent ten opzichte van het Oostenrijkse gezag, die van de bevolking is overwegend afwijzend omdat het opgedrongen veranderingen met zich meebrengt. Aan de ene kant wordt er, vooral bij de ouderen, een uitgesproken behoudsgezindheid d.w.z. een onwil en onvermogen tot verandering aan de dag gelegd. En dat in een tijd dat Jonge Turken in Turkije zelf hervormingen nastreefden.

Geholpen door een fanatisme dat hen zelfs op echte Turken neer doet blikken en een oosterse beschouwelijkheid, waarin men naar verkiezing diepe levenswijsheid of lamlendige luiheid kan zien, heeft van de gegoeden het merendeel de vijandigheid verkozen boven verwaarlozing van hun godsdienstige ceremoniën, en zich wrokkend teruggetrokken uit de lage middelpunten der bedrijvige steden naar de rustige, lommerrijke berg-hellingen er om heen, ten einde zich daar te verschansen achter hun stugge tuinmuren en het mashrebye traliewerk in hun ramen. (1984: 17)

Vasthouden aan het verleden als vorm van zekerheid doen niet alleen mohammedanen. Terwijl de Westerse toerist echter gecharmeerd is door die behoudsgezindheid (“[...] wie eenmaal die bazar is binnen geslenterd vergeet er graag het nieuwe, tracht er het oude leven te hervinden” [Emants, 1999: 23]) omdat het voor

hem een kortstondig uitstapje naar het verleden mogelijk maakt, betekent het voor de bevolking eerder een irrationeel herhalingsritueel van eigen leed en angsten: ¹⁶

Vrolijk babbelend en lachend dagen ze op, omgonzen ze het kerkje; maar eenmaal het duistere heiligdom binnengetreten is 't, of ze plotseling al de verschrikkingen van vagevuur en hel aanschouwen, kussen ze angstig de afbeeldingen van heiligen, zijgen ze gebeden prevelend op de beide knieën neer, heffen ze de open handen, in bevend gesmeek naar weerszijden uitgestrekt, ten hemel, buigen ze de hoofden demoedig neer tot op de grond, zoenen zij de vloer in diepe verplettering des harten.

De priester, die aan de ingang zit en kaarsjes verkoopt, denkt misschien ook aan de tijd, toen het spreekwoord ontstond: geef aan de priester en aan de meester wat hun toekomt en... mijd ze dan allebei. (1984: 23)

Dit portret van de orthodoxe ritus suggereert het vrij verspreide Westerse beeld van een als mystiek maar bijgelovig en achterlijk ervaren confessie, onaangeroerd door Verlichtingsidealen. De meest pregnante definitie van zo'n beeld geeft de Nederlandse medicus en grote Turkenvriend, Pieter van Woensel (1747-1808), in zijn schets van een ander Balkanvolk, de Grieken: "Iets voorzeker, waarin de moderne Grieken geheel niet overeenkomen met hunne voorvaderen, is de opgeklaardheid van verstand. Zwakheid van geest, onkunde en dweepachtig bijgeloof is hun erfdeel, hun nagelaten door eene domme, superstitieuse en heerschzuchtige geestelijkheid, de zuivere oorzaak deezer eclips" (1789: 275). ¹⁷

Een deel van de Bosnische bevolking, met name de jongeren, blijkt echter wel vatbaar voor verandering. In de loop van de geschiedenis maken namelijk degenen die in staat zijn tot een herdefiniëring van de eigen identiteit ¹⁸ een betere kans van overleven: "[. . .] de Turken gaan niet vooruit, de Kristenen nemen in aantal toe en het wordt meer en meer een teken van beschaving zich op z'n westers te kleden, op z'n westers te leven, te spotten met hetgeen voorheen ongebruikelijk en heilig was, of dit te vereren als antiekiteit in muzeum en boek" (1984: 20).

¹⁶ Het Servische vasthouden aan de mythe van de Kosovoslag – het vieren dus van de eigen nederlaag p – kan ook als een irrationeel herhalingspatroon gezien worden.

¹⁷ Ook in de recentste Balkanconflicten wordt de orthodoxe kerk een oerconservatieve, achterlijke rol toegeschreven in de Westerse media.

¹⁸ In zijn reisbericht uit 1533 vermeldt de Vlaamse gezant Cornelius Duplicius De Schepper het moeilijke besluit van vele Bosnische christenen om hun eigen kinderen tot de islam te laten overgaan omdat ze betere kansen maken indien ze hun christelijke identiteit loslaten (Novaković-Lopušina 1999: 29). Er zijn ook recentere voorbeelden: het uiteenvallen van Joegoslavië bracht in vele gevallen het inwisselen van de Joegoslavische voor een etnische identiteit met zich mee. Een opzienbarend voorbeeld van herdefiniëring is de terugkeer tot het christendom van de befaamde Bosnische cineast Emir Kusturica. Van de folkzanger Nino Rešić is het zelfs bekend dat hij meerdere malen van identiteit veranderde.

De recente oorlog in ex-Joegoslavië heeft laten blijken dat een opgedrongen herdefiniëring van de eigen identiteit bij jongeren niet noodzakelijk progressief hoeft te zijn (bijv. zich wederom kleden 'op z'n oosters' d.w.z. gesluierd of gehooftdoekt). Ook in Nederland is men getuige van zo'n herdefiniëring, met name onder allochtone jongeren. De wrijving tussen religieus-etnische identiteit aan de ene en staatsburgerschap aan de andere kant hebben we behalve gehooftdoekte tieners ook boeiende allochtone literatuur te danken.

2.3 Intransparantie en inefficiëntie

Een ander typisch gevolg van bezetting en kolonisering manifesteert zich in de economie. Door vooral uit te zijn op snelle winst i.p.v. geleidelijke opbouw van een goed functionerend systeem veroorzaken Oostenrijkse investeerders praktijken zoals intransparantie en inefficiëntie die alles behalve gebruiksvriendelijk zijn. Deze eigenschappen betreffen in feite balkanismen bij uitstek, die ook tegenwoordig nog tot de meest frequente stereotypen behoren: zie de lijst van vereisten voor een toetreding tot de EU!

De regering is niet ontkomen aan de ellendige gevolgen, die het verpachtingsstelsel in menig Oostenrijks hotel na zich sleept. Een Oostenrijkse hotelhouder, die 't zich gemakkelijk maakt, beperkt zijn eigen arbeid tot het verhuren van de kamers, waarvoor hij dan een paar meiden houdt, soms ook nog een gerokte Zimmerkellner en een portier. Hij verpacht de restaurant aan een andere ondernemer, die er weer andere kellners op na houdt en is deze meneer eveneens gemakzuchtig, dan wordt het café weer onderverpacht aan een derde, die een derde stel kellners bezit. Wel beschouwd is het ophalen der gelden nogmaals onderverpacht, daar de bekende *Zahlkellner* betalen moet al wat in de keuken is afgeleverd en dan zien, dat hij dat met winst (fooiën) van de gasten terugkrijgt. Gevolg van een en ander is in de eerste plaats veel ongerief voor de reiziger, die òf telkens in de beurs moet tasten (alias fooien geven) òf van drie onderscheiden administraties drie afzonderlike rekeningen krijgen om dan ten slotte toch te beschenken: de *Zahlkellner*, de *Speiseträger*, de *Cafékellner*, de *Piccolo*, de *Zimmerkellner*, 't *Zimmermädchen*, de *Portier* en de *Hausknecht*. (1984: 48)

Politiek gezien betekent het Oostenrijkse gezag een overkoepelende macht die de verscheiden etnische groeperingen in bedwang houdt: een wensdroom ook vandaag de dag van menig Habsburgofiel. Zo'n opgedrongen controle is echter van beperkte duur zoals Emants zelf opmerkt: "Wat men hier zoal verneemt van de eensgezindheid der onderscheiden volkeren, die Frans Josef bijeenhoudt, doet vermoeden, dat de Oostenrijkse eenheid na de dood van deze keizer niet lang meer stand zal houden. 't Is alles ijverzucht en haat!" (1984: 6).

2.4 Fragmentarisering en onverdraagzaamheid

Daarmee wordt het meest karakteristieke aspect van het toekomstige Balkan-discours ingeluid: etnische fragmentarisering en religieuze onverdraagzaamheid. Emants zelf was op de hoogte van de historische achtergrond van deze onverdraagzaamheid:

[. . .] maar dat God in Bosnië tegenwoordig op z'n Muzelmans, op z'n Rooms, op z'n Israëlieties en op z'n orthodox-Grieks aanbeden wordt, zonder dat de belijders van die verschillende godsdiensten elkander openlik in de haren vliegen, terwijl drie en twintig jaar geleden een Kristen zich hier nog minder veilig voelde dan een Jood, dat staat als een paal boven water. (1984: 12)

Verder:

In deze Tscharsija is 't bij ogenblikken nog mogelijk zich terug te wanen in de dagen, toen de Islam heerste; maar Kristenen en Joden meer verdrukt, vervolgd en uitgezogen werden door een heerszuchtige, inheemse adel, welke de Sultan slechts als geestelijke hoofd erkende en zijn viezier nooit toestond langer dan twaalf uren achtereen in de hoofdstad te verblijven, dan door godsdiensthaat, die zich veeleer uitte in neerziende en minachtende onverschilligheid. (1984:22)

Uit deze laatste regels blijkt dat de oorsprong van alle onverdraagzaamheid niet alleen in de tegenstelling christelijk-mohammedaans lag maar ook in het antagonisme tussen machtscentrum en periferie. De *imperial overstretching* zou uiteindelijk behalve het Turkse ook het Habsburgse Rijk noodlottig worden.

Tot overmaat van ramp is er in Bosnië ook nog het onderlinge, intrachristelijke antagonisme: het orthodox-katholieke. De medeverantwoordelijkheid van christelijke heersers en geestelijken voor deze intraconfessionele onverdraagzaamheid wordt door Emants dan ook meerdere malen aangestipt: “[. . .] het geraamte van Bosnië's laatste Koning, Stefan Tomasewitch, ter dood gebracht door de zegerierende Turken, in het land geroepen door Kristenen, om het te beschermen tegen... andere Kristenen”; “Het kan ook wel zijn, dat de Katholieke en de Griekse priester, dicht bij elkander gehuisvest, in minder goede harmonie leven dan volgens veler getuigenis het geval is...” (1984: 16, 12).

De efficiëntie van het Oostenrijkse gezag in zake pacificering blijkt uit de verzekering van een lokale Bezirksvorsteher: “Nergens in de monarchie is 't zo veilig als in Bosnië. [. . .] 't Is waar [. . .] een paar jaar geleden werd op deze weg een koopman vermoord. Ach, zo iets komt overal wel eens voor, niet waar en, ziet u, dat hebben ook geen Bosniërs gedaan. Dat was het werk van Montenegrijnse rovers, die over de grens waren gekomen” (1984: 33). Hoewel Emants heel luchtig doet over deze uitleg – “Nu was 't ongetwijfeld zeer geruststellend te mogen vernemen, dat we in elk geval niet door Bosniërs zouden vermoord worden” (1984:

33) – wordt daarmee de stereotype voorstelling bevestigd dat de Balkanbevolking leiding nodig heeft omdat het anders vervalt in wetteloosheid en barbarij.

3. Oriëntalismen

Ook al laat Emants meermaals blijken volkslegenden en verhalen te kennen die het tragische lot van de christelijke bevolking bezingen (1984: 22, 29, 42), toch legt hij een onverholven sympathie voor mohammedaanse Bosniërs aan de dag. Zijn fascinatie vertoont daarbij typische trekken van het Oriëntalistische discours.

3.1 Contemplatie en passiviteit

De opmars en dominantie van de Westerse cultuur wekt bij Emants compassie voor dat wat gedoemd is tot aanpassing of verdwijning. Het bedreigde culturele erfgoed is in zijn ogen uitsluitend het Ottomaanse. Deze oosterse ingetogenheid versus westerse agressiviteit komt volgens Emants zelfs in de sacrale architectuur tot uitdrukking:

Bescheidener bedehuis dan Katholieke of Griekse kerk, die opbonkend uit de huizen, er hooghartig op neer schijnen te zien, is de zelden hoge, Bosniese moskee met zijn grauwe onversierde muren, zijn grijzig witte minaret, zijn drieboogig voorportaal sober beschilderd met wat kleurige lijnen op de boogribben en een enkele boom of lamp in de gesloten witte vlakken. (1984: 10)

Ook elders in de tekst borduurt Emants op deze toon voort: “Tegenwoordig hebben Orthodoxen en Katholieken in de nieuwe hoofdstraten hun modern pralende tempels en schijnt de moskee op zijn beurt te schuilen in de oude winkelrommel van de bazar; maar wie eenmaal die bazar is binnen geslenterd vergeet er graag het nieuwe, tracht er het oude leven te hervinden” (1984: 22).

Emants' woordgebruik – “opbonken,” “hooghartig,” “pralend” – getuigt duidelijk van zijn voorkeur voor het ingetogene, contemplatieve. In Bosnië wil hij immers zijn projectie van de Oriënt proeven. Weg dus van de overbeschaafdheid, weg van het hectische, prozaïsche, profane (Todorova 1999: 32-33).

Om die moskee nu met blank fijne minaret, die machteloze indringeling van oosters gepeins-leven in de hardhandige westerse daden-strijd, die zwakke voorpost van een eertijds-zegevierend, thans-voor-goed-afgeslagen leger, die verlatene, onder-louter-vijanden-tot-langzaam-wegstervende moskee rumoert tegenwoordig de moderne bedrijvigheid.... (1984: 10)

Deze stereotype contrastering van Oost en West – “gepeinsleven” versus “dadenstrijd” – loopt als een rode draad door het hele reisverslag. En telkens is er een bijklank van droefheid om de onafwendbare teloorgang van het oriëntale. Van de “kalm en onverschillig rokende Turken” zullen zich volgens Emants slechts weinigen kunnen “voegen in het veranderde leven” (Emants 1984: 11, 16). Aan hun conservativisme is het te danken dat er in Bosnië nog het beeld bestaat van “kalmte,” “sereniteit,” “kleurige helderheid” (Emants 1984: 18). Het Westen moge misschien getuigen van betere hygiëne, daarmee ging volgens Emants helaas ook een slechtere smaak gepaard, wat hij in de nieuwste architectuur in Sarajevo bevestigd zag:

[. . .] maar dagelijks kan men zo'n getuige van het weleer zien neerhalen en een hoge, gele kast er voor in de plaats komen, de lelike doos met regelmatige rijen licht- en luchtgaten, waarin de westerse mens met zijn betere hygiëne en zijn slechtere smaak zich nu eenmaal behagelijk voelt. (1984: 20)

De oriëntale relativering van tijd kan niet anders dan een onder tijdsdruk levende Westerling bekoren:

Van buiten af bezien schijnt Jajice nog geheel Turkse stad. Onwillekeurig vraagt men zich af waarom er geen vlag met ster en halve maan wappert op de tinnen [. . .] En die vraag is nog niet opgelost, als men de stadpoort naderend boven de leuning van het hoge, overlommerde Turkse koffiehuis gebaarde en getulbande hoofden pijproken, in stil gepeins of kalm gesprek verdiept, de tijd ziet vergeten. (1984: 15)

3.2 Schilderachtigheid en geheimzinnigheid

Een andere favoriete oppositie uit het oriëntalistische discours is die van *kleurrijk* versus *kleurloos*: “Te Sarajevo is de kamp het duidelijkst zichtbaar, de kamp, die eindigen moet met de nederlaag van het oosterse en kleurrijke en de zegepraal van het westerse en kleurloze”; “Hier leeft en woelt nog immer het oude Bosnië, al wijkt het dagelijks afbrokkelend en ontkleurend terug voor het nieuwe leven [. . .]” (1984: 19, 25).

Ook al dringt de Westerse invloed onherroepelijk door, ook al gaat er geen dreiging meer uit van de Ottomaan, het beeld van de Turk blijft “fors en kleurig,” de Turkse vrouw hult zich in “kleurige zijden lappen” en in hun huizen heerst “kleurige helderheid” (1984: 15, 17, 18).

Andere adjectieven die graag in verband gebracht worden met de Oriënt en die dus ook bij Emants niet ontbreken zijn *schilderachtig* en *geheimzinnig*. Het zijn juist deze eigenschappen, belichaamd in de Turkse bazaar, die het land volgens Emants interessant maken voor toeristen.

3.3 Erotisme

Het past dan ook perfect in deze beeldvorming om de reisbeschrijving met Mostar te eindigen want “'t is, of al het moderne hier minder vijandig tegenover het antieke staat dan te Sarajevo, of het zich meer wil aanpassen aan de wegwijnende tijd” (1984: 52). Pas in Mostar kan zich de Oriëntale wensdroom in al zijn vrouwelijke seksualiteit en sensualiteit (Todorova, 1999:33) ten volste ontplooiën voor de hunkerende Westerling. Die hunkering naar de volledige overgave van de vrouw wordt versterkt door haar onbereikbaarheid:

Een Turk huist ongaarne beneden; pas op de eerste verdieping voelt hij zich vrij genoeg. Een houten trap, soms binnen de muren besloten, soms alleen overdekt, geleidt langs een nis, waarin de bewoners hun schoenen bergen naar een bovenportaal, waar de voornaamste kamers op uitkomen. Niet zelden heeft de vrouw des huises daar de kleurige zijden lap achtergelaten, die zij met gouddraad stikte, toen de nadering van een vreemde man haar onverhoeds de vlucht deed nemen naar een kamer, die hij niet betreden mag. (1984: 17)

Wat speelt zich wel niet af in die kamers die hij niet mag betreden! De erotiserende voorstelling van de ongelijke machtsverhouding tussen de man als heerser en de vrouw als gewillige dienaress pakt ook Emants in zijn ban:

Die kan 't niet vatten, dat hier nog vrouwen leven, wie 't lust slavinnen te blijven met geen ander levensdoel dan de meester, die ze kocht te dienen en te behagen. Ongelofelik lijkt 't hem, dat in een van de zwarte kachelpijpen met voor-uitstekende elleboog die hem op straat voorbij zijn geschuifeld, een twintigste eeuwse, mooi vrouwtje verscholen kan geweest zijn, dat hier zich vrijwillig schikt in een bestaan, waarvan een oud lied zingt:

Ik weet wat moedertje heeft gesproken:

Wees bang, mijn kind, voor je man zijn ouders,
Wees bang voor zijn broeder als voor 't vuur,
Wees bang als voor bloedzuigers van zijn zusters,
Wees bang voor zijn nicht als voor een slang,
Wees bang voor hemzelf zoveel je goeddunkt,
En wees maar goed, dan wordt je bemind.

Neen, neen; dat alles is geweest; dat alles is voorbij! (1984: 53)

Of deze kreet bij de teloorgang van het mannelijke seksparadijs als opluchting bedoeld was? Of als beklag? Als we naar huidige toeristische bestemmingen als Bangkok en Pataya kijken, zo scherpzinnig geanalyseerd door Michel Houellebecq in zijn roman *Platform*, dan weten we dat de gewillige, tot persoonlijk bezit gereduceerde vrouw deel is blijven uitmaken van de Westerse fantasie over het Oosten.

4. Conclusie

Emants wil zijn lezers niet om de tuin leiden: het is niet zijn bedoeling om zich als kenner en analyticus te presenteren. Reeds in zijn vroegste reisverslagen beken hij dat het bij zijn berichtgeving om subjectieve waarneming gaat: "Slechts wat mij trof heb ik opgetekend [. . .]" (Emants 1877: 5). Wat hem in Bosnië en de Herzegovina het meest had getroffen was een andersoortig leven dat (nog) niet onderhevig was aan de banale wetten van het liberalisme. Een leven dat door zijn afzondering de mogelijkheid bood tot allerlei fantasiën en projecties, een leven dat door zijn economische achterstand noodgedwongen elementen had bewaard die in rijkere culturen inmiddels verloren waren gegaan.

Deze romantische fascinatie heeft Emants met andere reizende landgenoten van zijn tijd¹⁹ gemeen. Men is uiteindelijk als kapitaalkrachtige Westerling uit op "verstrooing, afwisseling van indrukken en verhoogd gevoelsleven."²⁰ Wat jammer voor Emants dat hij het niet heeft kunnen meemaken om zijn vrees ontkracht te zien. Mocht hij aan het begin van de 20ste eeuw de dreigende teloorgang van de Oriënt in Europa betreurd hebben, aan het begin van de 21ste zou hij van zijn comeback kunnen getuigen en – zoals recent onderzoek²¹ naar voren brengt – van een blijvend belang van overleverde balkanismen en oriëntalismen voor het (zelf)beeld van de Balkan.

Bibliografie

- Anbeek, Ton. 1993. "De sombere levensvisie van het Naturalisme." *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Red. Schenkeveld-Van der Dussen. Groningen: Wolters-Noordhoff. 539.
- Bjelić D. I. en Obrad Savić, eds. 2002. *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
- Daehne van Varick, August von. 1869. *Bijdrage tot de Geschiedenis der Oostersche Kwestie*. Utrecht: J. Greven.
- Colenbrander, H. T. 1915. *Tien jaar wereldgeschiedenis (1905-1915)*. 's-Gravenhage: De Zuid-Hollandsche Boek- en Handelsdrukkerij.
- Emants, Marcellus. 1877. *Op reis door Zweden*. Haarlem: W.C. De Graaff.
- _____. 1984. *In Bosnië en Herzegovina*. Nijmegen: Vriendenlust.

¹⁹ Wolfgang van der Meij, J.G. Lugt, Henri van der Mandere (zie: Novaković-Lopušina 1999).

²⁰ <<http://reis-boek.nl/content/index.php?page=45&nieuwlinkdoen=#>>.

²¹ Jansen, Stef. 2001. "Everyday Orientalism: Experiences of 'Balkan'/'Europe' in Beograd and Zagreb." *Philosophy and Society XVIII* (2001). 11. Oktober. 2007. <http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/fid/XVIII/d003/show_html?stdlang=gb>.

- Houellebecq, Michel. 2001. *Plateforme*. Paris: Flammarion.
- Huigen, Siegfried. 1996. *De weg naar Monomotapa*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Jezernik, Božidar. 2003. *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi Books.
- Levine, Philippa. 2000. "Orientalist sociology and the creation of colonial sexualities." *Feminist Review* 65 (summer 2000): 5-21
- Novaković-Lopušina, Jelica. 1999. *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*. Beograd: Revision.
- _____. 2006. "Onderweg op de ongerepte Balkan. Nederlandse observaties van Joegoslavië in de jaren dertig." *Donau: Tijdschrift over Zuid-Oost Europa* 1 (2006): 70-83.
- Rasza, Maple and Nicole Lindstrom. 2004. "Balkan Is Beautiful: Balkanism in the Political Discourse of Tudman's Croatia." *East European Politics & Societies*, 18.4: 628-650
- Reitsma, S. A. 1938. *Zwerftochten door den Balkan*. Den Haag: Moorman's Periodieke Pers (overdruk uit *Spoor- en tramwegen*, jaargang 1938)
- Rutten, Felix. 1937. *Joegoslavië: Landschap – volksleven*. Amsterdam: Van Munster's.
- Said, Edward. 1978. *Orientalism*. New York: Vintage Books.
- Todorova, Marija. 1999. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Woensel, Pieter van. 1789. *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkijen.... Constantinopolen*: n.p.

Internetlinks:

- <<http://reis-boek.nl/content/index.php?page=45&nieuwlinkdoen=#>>
- <<http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=eman001>>
- <<http://www.english.emory.edu/Bahri/Orientalism.html>>
- <<http://www.lehigh.edu/~amsp/2004/09/introduction-to-edward-said.html>>
- <<http://www.novosti.ba/index.php?id=4316>>
- <<http://www.scholars.nus.edu.sg/post/poldiscourse/said/orient4.html>>
- <http://www.uni-klu.ac.at/eo/Todorova_Vermaechtnisse>

University of Belgrade, Serbia
 Filologische Faculteit Belgrado
 Filološki fakultet Nederlandistika (kabinet 513)
 Studentski trg 3, 11000 Beograd, Srbija
 jelica.novakovic@gmail.com